

מ'ן המרחב קראתי': החסידות בעין המפות

מאת דניאל רייזר

Marcin Wodziński, *Historical Atlas of Hasidism*, Cartography by Waldemar Spallek, Princeton University Press, Princeton, NJ 2018, ix+265 pp.

כשמרצ'ין וודו'ינסקי, ראש החוג ללימודי יהדות באוניברסיטת ורוצלב שבפולין, פגש את צבי לְשֶם, מנהל אוסף גרשם שלום בספרייה הלאומית, הוא שאלו: 'אמור נא לי, לפי מה חסיד בחר את הרבי שלו? לנוכח תשובתו של לשם 'לפי שורש נשמתו' – זעק וודו'ינסקי 'לא, לא, אלא לפי מסילת הרכבת'. דומני שסיפור זה, ששמעתיו מכלי ראשון,¹ מבטא בתמצית את מעלתו של האטלס ההיסטורי של החסידות המונח לפנינו מאיר עיניים.

וודו'ינסקי פותח במשנתו של הוגה הדעות אברהם יהושע השל (עמ' 4), אשר סבר כי 'היהודים במזרח אירופה יותר משהם חיו בגבולות המקום, חיו בממלכת הזמן'.² לפי השל, 'היהדות היא דת של זמן ותכליתה קידוש הזמן',³ ושיא זה של קדושה התקיים בתנועת החסידות: 'בזמנו של משה רבנו היה לישראל גילוי שכינה; בזמנו של הבעש"ט היה לשכינה גילוי ישראל'.⁴ לעומת זאת, האטלס ההיסטורי מציג את החסידות בבחינת 'מקום', דהיינו בתוך המרחב הגאוגרפי, ומשמש אנטיזה למשנתו של השל.⁵ וודו'ינסקי מעוניין להמחיש עד כמה החסידים היו מושרשים במקומות מגוריהם וכיצד חוויותיהם הדתיות קיבלו השראה מן התנאים המרחביים של המקום שבו חיו.

- 1 ראו עתה עדות זו בכתב: Zvi Leshem, 'Questions and Cartography: Recent Trends in Hasidic Historiography', *Tradition*, 51, 2 (2019), pp. 116–121
- 2 אברהם יהושע השל, שמים על הארץ: על החיים הפנימיים של היהודי במזרח אירופה, תרגם מיידיש פנחס פלאי, ירושלים תשל"ו, עמ' 16.
- 3 הנ"ל, השבת: משמעותה לאדם בימינו, תרגם מאנגלית יהודה יערי, ירושלים תש"ם, עמ' 17.
- 4 השל (לעיל, הערה 2), עמ' 80–81. וראו שם את ההקשר – גילוי שכינה בממד הזמן.
- 5 ראו: Moshe Rosman, 'Categorically Jewish, Distinctly Polish: The Museum of the History of Polish Jews and the New Polish-Jewish Metahistory', *Jewish Studies Internet Journal*, 10 (2012), p. 369. רוסמן וודו'ינסקי הציגו נאמנה את משנתו הראשונית של א"י השל, אבל יש לציין כי לאחר מלחמת ששת הימים עבר השל מהפך ביחסו ל'קדושת המרחב והמקום' וביחסו ל'ציונות'. שינוי זה בא לידי ביטוי בספרו 'ישראל: הווה ונצח', תרגם דוד בר-לבב, ירושלים תשל"ג. ראו לדוגמה שם, עמ' 122: 'ההיסטוריה מתרחשת בזמן כשם שהיא מתרחשת במרחב, ולפי האמונה התנ"כית, הבטחת הגאולה לכל בני האדם כרוכה בנוכחות העם הזה בארץ הזו'. על תפיסת המקום במשנתו המאוחרת של השל ראו: דרור בונדי, אִיֶּכָה? שאלתו של אלוהים ותרגום המסורת בהגותו של אברהם יהושע השל, ירושלים תשס"ח, עמ' 224–283.

[ציון – רבעון לחקר תולדות ישראל, שנה פד (תשע"ט)]

האטלס ההיסטורי הוא ככל הידוע לי האטלס הראשון על החסידות. זהו למעשה אלבום ייחודי שקשה למצוא יצירה דומה לו בתחום זה. הוא כולל שבעים וארבע מפות צבעוניות, כמאה איורים, תרשימים, טבלאות וצילומים מרהיבים, וכמובן טקסט לרוב. אין מדובר באסתטיקה בלבד אלא בחידוש מתודולוגי מרתק, אף שאין ספק כי האטלס ההיסטורי מרשים מבחינה ויזואלית. אכן, כל חלקי הספר יחדיו ממחישים היבטים מסוימים של החסידות וחושפים פרספקטיבות חדשות, שלא ניתן היה לעמוד עליהן ללא המפות והתרשימים, כפי שנראה להלן.

בהקדמה (עמ' 1-7) חשף וודז'ינסקי את ביקורתו על מחקר החסידות הקיים, וביקורת זו עומדת ביסודו של האטלס ההיסטורי, שבא להשלים חסך מחקרי. נוכל לסכם ביקורת זו בארבע נקודות עיקריות: (א) רוב המחקר האקדמי שעסק בתנועה החסידית הוקדש להגות החסידית. המחקר התייחס אפוא לחסידות כתופעה א־היסטורית והוֹץ־טריטוריאלי וכוּמורשת אינטלקטואלית־רוחנית. (ב) החוקרים לא שילבו במחקרם די הצורך מקורות שאינם חסידיים או שאינם כתובים עברית או יידיש. (ג) עד לאחרונה התמקד רוב המחקר על החסידות בראשיתה, וכך כתשעים אחוזים של המחקר דן בעשרה אחוזים של ההיסטוריה החסידית. (ד) רוב המחקרים עסקו בעילית החסידית (הצדיקים ומקורביהם) ולא בחסידיים עצמם.⁶

אפשר לחלוק על נקודה זו או אחרת, אבל אם נחברן יחד נצטרך להודות שאכן נוצר חסר במחקר החסידות והאטלס של וודז'ינסקי מנסה להשלימו. כדי לעמוד על חידושו של הספר יש להבין כי בעבר היו המפות התוצר הסופי ואילו היום הן רק נקודת מוצא. הודות לאפשרויות הדיגיטליות במדעי הרוח, כגון תוכנת GIS (=Geographic Information System), ניתן לעבד מספר רב מאוד של נתונים, שאפילו צוותים שלם של קרטוגרפים לא היו מסוגלים לטפל בהם קודם לכן. בריאיון עיתונאי אמר וודז'ינסקי: 'גם אם היינו יכולים להעלות את כל הנתונים, אף אחד מהחוקרים לא היה מסוגל לחזות את התוצאות, שהן לעתים קרובות בלתי צפויות'.⁷

הפרק הראשון פותח בצמיחתה של החסידות: בתיאורו של הבעש"ט, במיפוי מסעותיו כפי שמתוארים בספר ההגיוגרפי 'שבחי הבעש"ט', בר' דב בר המגיד ממזריטש ובמיפוי התיישבות תלמידיו, שהוא למעשה המיפוי של התפתחות החסידות בין השנים 1760-1815. הפרק גם עוסק בראשית התיישבות החסידית בארץ ישראל ובהתנגדות לחסידות. המפה בעמ' 20-21 ממחישה כי גבולות החסידות בשנים הללו היו פחות או יותר גבולותיה של ממלכת פולין – אף שהצטמקה החל מ־1772 והתבטלה לחלוטין ב־1795 – למעט מספר מרכזים יוצאי דופן דוגמת יאשי (Iași), שהייתה באותן השנים באימפריה העות'מאנית, ו'ארבע ערי הקודש' בארץ ישראל. כדאי להוסיף ולציין, כי גבולות גאוגרפיים אלה הם גם גבולות לשוניים. התפשטותה הגאוגרפית של תנועת החסידות בין השנים 1760-1815 עומדת בויקה ברורה לשפת יידיש.⁸ החסידות התפשטה באירופה

6 וראו גם: Judie Jacobson, 'Conversation with Professor Marcin Wodzinski', LedgerOnline, October 3, 2018: <http://www.jewishledger.com/2018/10/conversation-professor-marcin-wodzinski/>

7 Katarzyna Andersz, 'A Hasidic Spatial Turn', CHIDUSZ, October 21, 2018: <https://chidusz.com/historyczny-atlas-chasydyzmu-marcin-wodzinski-princeton/>

8 David Assaf, 'Hasidism: Historical Overview', *The Yivo Encyclopedia of Jews in* 8

היכן שדיברו יידיש בשנים הללו ולא חרגה כמעט מחוץ לגבולות הללו (ואותם שעלו לארץ ישראל הביאו את היידיש איתם). לוו היינו מוסיפים מפה של מרחב שפת יידיש באירופה במחצית השנייה של המאה השמונה עשרה, היינו מגלים כי מפת החסידות ומפת היידיש כמעט חופפות. דבר זה מעיד כי כוחה של החסידות בראשיתה היה ברובד של המסירה על פה ולא בחומר הטקסטואלי, דהיינו בתרבות העממית – בסיפור, באמרה שנמסרה על פה, בשיר ובניגון, ולאוו דווקא בהגות אינטלקטואליות שהודפסה בספרי הדרשות של הצדיקים. תובנה זו יכולה לחזק את טענותיו ואת ביקורתו של המחבר על המחקר הקיים.

הפרק השני עוסק בהתפשטותה של החסידות בין השנים 1772–1943. התפשטות זו נחלקת לחמש תקופות ומומחשת בחמש מפות עוקבות (עמ' 42–51). מיפוי זה שנעשה על פי מספר הצדיקים (משום שאין בידינו נתונים מתועדים על מספר החסידים) ממחיש לנו באופן הפשוט והברור ביותר כי 'טוב מראה עיניים מהלך נפש', והמפה משמשת נקודת מוצא לתובנה מפתיעה. המעיין במפות לא יכול שלא להיווכח כי שיא התפשטותה של החסידות היה בין השנים 1815–1914, בניגוד להלך הנפש' של מנדל פייקאז' ושל המחקר שקדם לו, שזיהה את השנים הללו כשנות 'התנוונותה של החסידות'.⁹ פייקאז' סמך את טענתו על בחינה של ההגות החסידית ואילו וודו'נסקי מוכיח כי הגדרות שונות, שאינן הגותיות, מובילות למסקנה שהמאה התשע עשרה הייתה ללא ספק בריח התיכון של החסידות.

התמסדות החסידות מזוהה עם השושלות החסידיות. הפרק השלישי באטלס מוקדש לעשרים ושתיים השושלות החסידיות המשפיעות ביותר ולתרומתן להתפשטותה הטריטוריאלית של החסידות. בפרק זה נכללות המפות המסובכות ביותר, המשקפות מידע רב שכבתי (עמ' 66–80): מייסד השושלת ובניו, מספר שנות מגוריהם במקומות השונים, תאריך חייהם ועוד. לטעמי, היה מקום לתת יותר הסברים לקריאת המפות האלה. אכן, המפות הללו ממחישות באופן ברור כי החסידות חבה את התפשטותה לתופעה של שושלות ותת-שושלות דווקא, בניגוד לתפיסה שהתמסדות החסידות באמצעות שושלות היא ראשית 'התנוונותה'. ראוי לציין, כי וודו'נסקי משתמש בקורפוס עצום של 'זכור-ביכער' – מאות כרכים של ספרי זיכרון שנכתבו לאחר השואה לזכר הקהילות שנספו – כדי לדלות עדויות סוציו-אקונומיות על מעמדם הכלכלי, ההשכלתי

Eastern Europe (http://www.yivoencyclopedia.org/article.aspx/Hasidism/Historical_Overview)

9 מנדל פייקאז', חסידות פולין: מגמות רעיוניות בין שתי המלחמות ובגזרות ת"ש–תש"ה, ירושלים תשנ"ז (מהדורה ראשונה ראתה אור בשנת תש"ן), עמ' 35–202. אמנם כבר שמעון דובנוב (1860–1941) התייחס לחסידות לאחר 1815 כ'עת הזקנה'. הנחת עבודתו בספרו תולדות החסידות (1931) נשענה על ההנחה כי החסידות, ככל תופעה היסטורית, עברה בהתפתחותה שלבים אבולוציוניים של צמיחה, פריחה וקמילה. ראו: דוד אסף, 'היבטים היסטוריים וחברתיים בחקר החסידות', צדיק ועדה: היבטים היסטוריים וחברתיים בחקר החסידות, בעריכתו, ירושלים תשס"א, עמ' 25. עם זאת, פייקאז' הוא הראשון שניתח טקסטים חסידיים מאוחרים בהשוואה למוקדמים וניסה לאשש השערה זו באופן מדעי צרוף. תפיסת ההתנוונות הולכת ונחלשת במחקר בשנים האחרונות ואף נמתחת עליה ביקורת. ראו: אוריאל גלמן, השבילים היוצאים מלובלין: צמיחתה של החסידות בפולין, ירושלים תשע"ח, עמ' 14–16; בנימין בראון, כספינה מיטלטלת: חסידות קרלין בין עליות למשברים, ירושלים תשע"ח, עמ' 17–42.

והחברתי של חסידים (ולאו דווקא צדיקים!) השייכים לשושלת מסוימת. מסקנתו הלא צפויה היא ששושלות גדולות וחזקות משכו אנשים עשירים יותר ומשכילים יותר מאשר שושלות קטנות, ואלה משכו אליהן במיוחד את המעמד הנמוך. מסקנה זו סותרת מחקרים סוציולוגיים של דתות שונות, הטוענים שאנשי עילית מסתגרים בקבוצות קטנות ומתבדלים מן ההמונים (עמ' 82–83). החצר החסידית הייתה מוקד משיכה ועלייה לרגל להמוני החסידים כדי לראות את פני הצדיק ולקבל את ברכתו, מעין 'מקדש מעט'. הפרק הרביעי ממחיש כיצד נראתה החצר החסידית בפועל וכיצד קלטת את המוני המתדפקים על דלתותיה. לדוגמה, חצרות ליובאוויץ', גור וקונוניץ' מראשית המאה העשרים משוחזרות לפרטי פרטים: חדר האוכל מקומו וגודלו, עזרת ישראל, עזרת הנשים, בית המדרש, בית הכנסת, בארות המים ומגורי הצדיק ומשפחתו. המחשה זו מאפשרת לנו להסיק כי החצרות הללו תפקדו כ־Axis Mundi (ציר העולם) בתודעת החסיד, על כל ההשלכות שהיו ל'עלייה לרגל' על הווי החיים של החסיד.¹⁰ וודו'נסקי מביא שתי תמונות נדירות של התכנסות חסידי גור בחצר גור ביום הכיפורים של שנת 1930. בתמונה הראשונה ניתן לראות את החסידים, עטופי טלית, עומדים לתפילה, ובתמונה השנייה נראים החסידים רודפים אחרי הצלם, שחילל את היום הקדוש בכך שצילם אותם (עמ' 92–93), ללמדך על השגיגות וההומור שמשלב וודו'נסקי במחקרו.

לאחר מכן עובר המחבר לסוגיית הקוויטלעך (יחיד: קוויטל): הפתקאות שנשלחו מכל רחבי אירופה אל הצדיק, המקובל על חסידיו כמחולל ניסים ונפלאות, בבקשת ברכה וישועה. בדרך כלל בעל הקוויטל רושם את שמו, את מקום מגוריו ואת בקשתו: ברכה לזיווג, לבריאות, להצלחה בחינוך הילדים, לזרע של קיימא וכיוצא בזה. וודו'נסקי נעזר באוסף נדיר ומקיף של כ־7,000 קוויטלעך מאוספו של הרב אליהו גוטמכר, השמור בארכיון יוֹאָ בניו יורק.¹¹ ב־6,301 קוויטלעך מתוך אוסף זה רשום מקום מושבו של מבקש הברכה. מקומות אלה שימשו את וודו'נסקי להכנת מפה מרהיבה על השפעתו החברתית־הגאוגרפית של הצדיק ועד היכן ידו מגעת (עמ' 102–103). ואולם, חסרונו של מקור זה הוא, כפי שמודה המחבר (עמ' 99), שאין הוא אוסף של קוויטלעך שנמסרו לצדיק. הרב אליהו גוטמכר (1796–1874), הידוע בשל היותו מ'מבשרי הציונות' (ועל שמו קיבוץ שדה אליהו), לא היה צדיק חסידי ואף לא חסיד, ובשנים שנשלחו לו הקוויטלעך פעל בגריידיץ, גרמניה. עם זאת, וודו'נסקי מסיק שהדמיון בין הקוויטלעך שנשלחו לו לקוויטלעך שנשלחו לצדיקים חסידיים מעיד שהתייחסו אליו כצדיק. בראשונה סברתי כי טיעון זה אינו משכנע והנתונים יכולים לשמש הוכחה נגדית: שמא כל תרבות הקוויטלעך אינה מאפיינת את החברה החסידית דווקא ואינה צריכה להיכלל באטלס היסטורי זה. ואולם, לאחר מכן ראיתי עדויות שאכן התייחסו לר' אליהו גוטמכר כצדיק חסידי, בשונה מן האליטה הרבנית בסביבה שבה פעל: 'צדיק וגם "רבי" יתקרי, רבי של יהודי אשכנז... הוא מקבל "פתקאות" מסדר "שולחן"

10 ראו: Arthur Green, 'The Zaddiq as Axis Mundi in Later Judaism', *Journal of the American Academy of Religion*, 45 (1977), pp. 327–334; גלמן, שם, עמ' 105–121.

11 ישנם עוד קוויטלעך שנשלחו לו והם מצויים בארכיונו האישי בספרייה הלאומית בירושלים, ארכיון מס' 1069 4* ARC, סדרה 2, תיקיות מס' 9–10. וודו'נסקי מזכיר ארכיון זה בספרו: Marcin Wodziński, *Hasidism: Key Questions*, New York 2018, p. 106, אך לא השתמש בו במהלך איסוף הנתונים לשם יצירת המפה.

ומחלק "שיריים" – ממש כמו אחד האדמו"רים מגזע החסידות הבעש"טנית.¹² יהודה לייב מימון מביא עדות זו, המחזקת לדעתי את השערתו של וודו'ינסקי ומצדיקה את המפה שיצר. מימון גם כותב כי הוא מחזיק בידיו שלושת אלפי קוויטלעך של הרב גוטמכר: 'רבי אליהו גוטמכר היה אחד מגדולי הצדיקים בדורו. רבים היו משכימים לפתחו מקרוב ומרחוק וגם מפולניה היו פונים אליו ב"פתקאות" כדי שיבקש רחמים או לשאול בעצתו (אצל כותב הטורים האלה ישנן כשלושת אלפים פתקאות מעיזבונו של רבי אליהו גוטמכר, ועל כמה מהן רשומה גם תשובתו או ברכתו).¹³

הפרק החמישי הוא מרכז הספר ולא בכדי. גידולה המטאורי של התנועה החסידית במאה התשע עשרה הביא לשינוי באופייה: לרוב החסידים, שממילא לא גרו בעיירתו של הצדיק, לא התאפשר לקיים עימו קשרים תכופים. החיים הרוחניים של החסידים סבבו סביב השטיבל (רבים: שטיבלעך) – בית תפילה ומקום התכנסות – והוא למעשה ליכד אותם תחת זהות של חסידות מסוימת. וודו'ינסקי קובע, כפי שהוא טוען בספר אחר שלו, כי החסידות לא הייתה מגזר עצמאי ('כת'), כמו שהציגו רבים במחקר, כי אם 'חבורה'.¹⁴ בתקופה הנדונה, שבה הפכה החסידות לתנועה המונית, התנהלו החיים הרוחניים של החסיד בשטיבל. שם ישבו הזקנים וסיפרו על אביו וזקנו של הצדיק; שם התכנסו החסידים עם אלה ששבו מן החצר ודבר הצדיק בפיהם; ושם היו מתקבצים החסידים ולומדים בדיבוק חברים את התורות של הצדיק ומשמיעים את אמרותיו שנמסרו בעל פה ובכתב. השטיבל היה אפוא מרכז ההווי החסידי במאה התשעה עשרה וממילא הוא גם תופס מקום מרכזי בספרו של וודו'ינסקי.

המפות המרהיבות שבפרק זה מבוססות על רשימה של 2,854 שטיבלעך, המשתייכים ל-66 חסידויות שפעלו ב-858 מקומות בין שתי מלחמות העולם. רוב המידע לקוח מספרי יזכור אך גם ממקורות מגוונים אחרים, כמו צילומי חותמות של שטיבלעך בספרים הנמצאים בגניזה בקרקוב.¹⁵ מדובר בעבודת איסוף יסודית ומרשימה ביותר. המחבר חילק את מפת מזרח אירופה למשבצות של 35 ק"מ על 35 ק"מ ובדק בכל משבצת את מספר השטיבלעך ואת השתייכותם החסידית (עמ' 128–129). כל חסידות סומנה בצבע מיוחד וכל משבצת נצבעה על פי החסידות שהשתייכו אליה מספר השטיבלעך הרב ביותר – למשל חסידות גור או חסידות אלכסנדר. המפה העלתה תוצאה מפתיעה: לכל חסידות יש פחות או יותר תחום מרחב משלה, בבחינת 'אין מלכות אחת נוגעת

12 יהודה לייב מימון, שרי המאה: רשומות על גדולי ישראל, ב, ירושלים תשנ"ט, עמ' 236.
13 שם, עמ' 237; ההדגשה במקור. לא הצלחתי עד עתה לאתר קוויטלעך אלה. הם אינם בגנוך הציונות הדתית, ירושלים, וגם לא בין אלפי המסמכים של הרב מימון בארכיון הציוני, ירושלים, ארכיון אישי S51 (מיקרופילם מס' CM292 ומס' CM295 בארכיון הציוני הם העתקים של המסמכים מארכיון י"ווא, ניו יורק).

14 ראו בהקדמה לספרו (לעיל, הערה 11), עמ' 1–41. 'חבורה' היא כעין מועדון שיש בו חברים. חברי המועדון חיים במשך היום עם אנשים שאינם חברי המועדון, ובערב או בזמנים קצובים הם נפגשים במועדון לצורכיהם. החסידים, טוען וודו'ינסקי, לא היו מעולם סקטור נבדל ונפרד.

15 הגניזה בקרקוב הייתה בקומה השנייה של בית כנסת הרמ"א והועברה בראשית 2011, לרגל שיפוץ בית הכנסת, לבית הטהרה בבית קברות החדש שם. בחנתי שם את הגניזה בספטמבר 2011 ולהערכתי היא מונה כ-10,000 ספרים. על כמה מאות מהם ישנן חותמות של שטיבלעך ואף של אדמו"רים. ראו באטלס, עמ' 115, הערה 14.

בחברתה' (עמ' 132–133); אם יש חפיפה או ניצור עימות, כמו בין גור לאלכסנדר במרכז פולין ובין צאנו לסדיגורה בגליציה (עמ' 134–135). וודו'נסקי רומז כאן לעימותים הידועים במחקר,¹⁶ אך מוסיף וקובע, כי לפעמים יש זיקה ברורה בין מאבק 'מהותי' או 'רוחני' לבין מאבק על סמכות ובכורה במרחב גאוגרפי מסוים.

זאת ועוד, חישוב הגודל של חסידות מסוימת וכן של המרחק בין חצרו של הצדיק לאזור שבו שכנו השטיבלעך שלה מעלה זיקה ברורה ועקבית בין השניים: ככל שהחסידות גדולה יותר כך המרחק בין החצר לשטיבלעך עולה. אל יהיה דבר זה קל בעיניכם, שכן יש בכך כדי ללמדנו רבות על האופי הייחודי של חסידויות שונות. בחסידות גדולה היה כנראה המפגש בין הרבי לחסיד הפשוט נדיר למדי, משני טעמים: האחד, המרחק בין השטיבלעך לחצר היה גדול; האחר, גם כאשר החסיד עלה לרגל לחצר, היו בה עוד כמה אלפי חסידים (לדוגמה בגור). הקשר האינטימי בין הצדיק לחסידיו מאפיין אפוא יותר חסידויות קטנות מאשר גדולות. פרק זה מסתיים במפה המראה כי רוב החסידים שהשתייכו לחצרות שהיו בפולין התגוררו בפולין ורוב החסידים של צדיקי גליציה התגוררו בגליציה (עמ' 136–137). מפה זו מאששת את טענתו של וודו'נסקי שפתחנה בה, שחסיד בחר בדרך כלל להשתייך לחצר חסידית מסוימת על פי המרחב הגאוגרפי שבו התגורר (קשר ה'רכבות') ולא על פי 'שורש נשמתו'. ואולם אין זה סוף הסיפור ונחזור לכך בהמשך.

ההגירות לעולם החדש לא פסחו על החסידות. חסידים היגרו לצפון אמריקה ופתחו בה שטיבלעך ואף נוסדו מספר חסידויות חדשות באמריקה (כמו חסידות בוסטון). המחבר עוקב בפרק השישי, עקב בצד אגודל, אחר התפשטות החסידות בצפון אמריקה בין השנים 1900–1939, בייחוד בניו יורק אך גם בשיקגו, בפילדלפיה ועוד. מספרם של בתי הכנסת, החברים הרשומים בהם ומקומות הישיבה בבתי הכנסת שימש אותו לשם חישוב הנתונים המופיעים במפות. ואולם, על אף הגידול הניכר וההגירות הגדולות לאחר מלחמת העולם הראשונה, המחבר מציין כי לא הייתה אף דמות חסידית בעלת השפעה של ממש לפני 1940 (עמ' 141). יש להניח כי כוונתו לר' יוסף יצחק מליובאוויטש, שהגיע לארצות הברית בשנת 1940.

הפרק השביעי מוקדש למחצית הראשונה של המאה העשרים, אולי התקופה הקשה ביותר בתולדות האנושות: שתי מלחמות עולם ומה שביניהן. מלחמת העולם הראשונה זעזעה את החסידות ושינתה אותה מאוד. עיירות שלמות נהרסו בגליציה, מוסדות הקהילה התמוטטו ולמעשה כל ארגון החיים החסידי השתנה. לבריחה ההמונית, להגירה ולהתיישבות מחדש היו השפעות מכריעות על המבנה הגאוגרפי והחברתי של החסידות. במפה המתארת את האירועים הללו (עמ' 158–159) אפשר לראות שכשלושים צדיקים וחצרותיהם היגרו, בשלבים שונים של המלחמה, למקום אחד – לווינה, עיר שלא הייתה בה נוכחות חסידית ניכרת לפני המלחמה, אם בכלל. הדבר נכון גם בתוך רחבי פולין. אמנם היא נפגעה פחות מגליציה, אך גם בה הייתה

16 על מחלוקת גור-אלכסנדר ראו: דפנה שרייבר, "גבה טורא בינינו": מחלוקת גור-אלכסנדר והשפעתה על חסידות פולין בתחילת המאה העשרים, ציון, עט (תשע"ד), עמ' 175–199. על מחלוקת צאנו-סדיגורה ראו: דוד אסף, הציץ ונפגע: אנטומיה של מחלוקת חסידית, תל אביב תשע"ב.

הגירה מן העיירות אל הערים (בעיקר לוורשה אך גם ללודו' ולקייילצה, וברוסיה – לקייב). בעקבות מלחמת עולם הראשונה עזבה למעשה החסידות את השטעטל, שהיה סימן היכר מובהק לצורת חיים חסידית, ועברה תהליך של עיור. ושוב מראה וודו'נסקי כי התהליך הגאוגרפי חשוב להבנת השינויים באופייה הרוחני של החסידות. היציאה מן השטעטל היא גם יציאה מאזור מוגן יחסית, והמעבר לערים גרם לחסידים להיחשף יותר לחילון, למודרנה ולהשלכותיהם התרבותיות. זאת ועוד, מעתה יכול היה החסיד לפגוש ברחוב אחד בוורשה או בווינה מספר צדיקים, שלפעמים אפילו גרו באותו בניין. החסיד יכול היה ללכת בשבת לטיש עם צדיק אחד ולסעודה שלישית עם צדיק אחר, ובמשך השבוע להתוועדות של חסידות חב"ד, לשמיעת תורה מהצדיק מקוונ'ניץ ולניגונים עם הצדיק ממודו'יץ – וכל זה מבלי לצאת מארבע אמותיו. 'החבורה' המקורית שישבה בשטעטל התפרקה ונוצר אופי חסידי שוודו'נסקי מכנה בהשאלה מתחום המסעדות 'חסיד א־לה־קרט' (à la carte), היינו בחר לפי רצונך/יכולתך.¹⁷ השינוי הגאוגרפי הביא לשינוי מובהק באופייה של החסידות ולמפגש עם התרבות העירונית המודרנית. כאן לדעתי ניתן לחזור לראש המאמר ולזכור את דבריו של צבי לשם. בתקופה זו אכן ניתן לומר שלא רק תנועת הרכבות, שניזוקה מאוד בזמן המלחמה, קבעה למי החסיד ישתייך; המפגש הכלל חסידי אפשר לחסיד בחירה בין אפשרויות שונות. כשרבי קלונימוס קלמיש שפירא, האדמו"ר מפיאסצנה, עבר בראשית שנות העשרים לוורשה ועמל על חידוש ה'חבורה' שהתפרקה, הוא ידע שלא ניתן להחזיר את הגלגל אחורנית וכי ה'חבורה' החדשה תתאפיין בגישה פלורליסטית מבעבר: 'אם רוצים כל האברכים והבחורים מאיזה מפלגות חסידות בעיר אחת להתחבר יחד – גם כן יוכלו, אם דרכי החסידות שלהם נוחים זה לזה'.¹⁸ ואם כבר ברבי מפיאסצנה עסקינן, ראוי להזכיר את סבו ומורו, רבי חיים שמואל שטרנפלד־הורוביץ, הצדיק מחנטשין, שנמלט במלחמת העולם הראשונה מן העיירה הקטנה חנטשין ועבר לעיר קייילצה. וודו'נסקי זיהה תמונת דיוקן שלו במוזאון הלאומי בקייילצה (עמ' 156). עד עתה היו בידינו רק תמונות מטושטשות שלו, והנה בזכות מחבר האטלס ההיסטורי התגלו גם מקורות חדשים החורגים הרבה מעבר למפות.

עליית הקומוניזם ברוסיה הביאה לקריסתן של החסידויות שפעלו ברוסיה, לרדיפת הצדיקים, למאסרם, לגירושם ואף להגלייתם לסיביר (עמ' 160–163). פרק עצוב זה בתולדות החסידות ממשיך אל הימים הקשים של השואה (עמ' 168–173). לא אכביר מילים על כך משום ש'טוב מראה עיניים מאלף מילים'. המעיין במפה של כ־80 צדיקים שנרצחו (עמ' 172–173) – והמחבר טורח לציין שהיו עוד רבים כמותם – אל מול המפה בפרק השמיני המתארת את הצדיקים הבודדים שניצלו (עמ' 180–181) מבין עד כמה גדולה הייתה הקטסטרופה לתנועה החסידית. אין ספק כי המחבר מעוניין שנקבל מן המפות הללו את הרושם שלא היה סיכוי ריאלי לתנועת החסידות להשתקם לאחר השואה, ולכן הפרק השמיני עוסק במפתיע מכול – עלייתה המטאורית של החסידות מן האפר, בבחינת 'תחיית המתים'.

המחבר בודק בפרק השמיני את צמיחתה והתחדשותה של החסידות מ־1945 ועד 2016. מרכזי החסידות העיקריים שהתחדשו לאחר השואה הם בארץ ישראל – בתקופת המנדט ולאחר מכן

17 ראו ביתר הרחבה: וודו'נסקי (לעיל, הערה 11), עמ' 263–277.

18 ר' קלונימוס קלמיש שפירא, הכשרת האברכים, ירושלים תשכ"ב, ס ע"ב.

במדינת ישראל – ובארצות הברית, אך גם בדרום אמריקה, באוסטרליה, בבליה ועוד (עמ' 183–188). השאלה 'כמה חסידים ישנם כיום' אינה פשוטה, אך וודו'ינסקי לא נרתע ממנה ומנסה לענות על השאלה בדרך מקורית. הוא אסף ארבעים וחמישה ספרי טלפון פנימיים שהחסידים נוהגים להפיץ בין חבריהם, שכן לכל חסידות יש ספר טלפונים משלה, ודלה משם, בעבודת נמלים, מידע על 116,290 בתי אב. הוא מעריך שמספר זה הוא כתשעים אחוזים מכלל החסידים בעולם. בתרשימים מפורטים המחבר בודק פרטים פנימיים על כל חסידות, למשל כמה אחוזים מכל חצר חסידית גרים בישראל וכמה בארצות הברית או באירופה (עמ' 92) בשנת 2016; מה חלקה היחסי של חסידות ספציפית ביחס לשאר החסידות בעולם, ועוד פרטים רבים (עמ' 194–195, 198–199). מסקנתו היא שישנם כ-750,000 חסידים בעולם: כ-41% מהם בארצות הברית; 48% בישראל והשאר ברחבי העולם. כל החסידים יחד הם כ-5–6 אחוזים מן עם היהודי.

השתקמות החסידות לאחר השואה במרכזים שאינם במזרח אירופה סותרת לכאורה את ההנחה של הספר ומצדיקה את תפיסתו של א"י השל שהחסידות היא תנועה איגאוגרפית, שאינה תלויה ב'מרחב'. לכן מקדיש המחבר את הפרק התשיעי והאחרון כדי להוכיח שגם כיום החסידים בישראל ובארצות הברית מושרשים ב'גבולות דמיוניים', כלשונו, של מזרח אירופה. בראש ובראשונה, שמות החסידות משמרים את מקום מוצאם – גור, בעלז, צאנז, סאטמר וכיוצא באלה. שנית, החסידים כיום מזהים את עצמם כחסיד פולין, גליציה, רומניה, הונגריה, אוקראינה, רוסיה או ליטא. שלישית, הביגוד החסידי משמר את האזור הגאוגרפי של מזרח אירופה – יש שטריימל פולני (כובע פרווה צר שוליים המכונה ספודיק) ויש שטריימל גליצאי (רחב שוליים). אמנם החסידים עזבו את מזרח אירופה, אך מזרח אירופה לא עזבה את החסידים.

מבנה הספר כיאסטי. פרקים א–ב מוקדשים לצמיחת החסידות ולהתפשטותה, ופרקים ג–ט מוקדשים לאותם הנושאים לאחר השואה. פרקים ג–ד עוסקים במבנה החסידות (שושלות וחצרות) ולעומתם פרקים ו–ז עוסקים במבנה החסידות בעולם החדש (ארצות הברית והעיר ששינו את פני החסידות באירופה לאחר מלחמת העולם הראשונה). פרק ה, על השטיבלעך, הוא מרכז הספר והוא בוחן את הווי החיים של החסידים עצמם ואינו דן בתאולוגיה של הצדיקים. לו הייתי קרטוגרף הייתי מצייר מפה קונצנטרית של מבנה הספר.

היעדר מספור בדפי המפות מקשה מאוד על החיפוש (אין מספרים בין עמ' 42–51, 64–80, 128–143 ועוד), בייחוד למי שמעיין בספר ומחפש לפי המפתח, למשל עיירות שמהן הגיעה משפחתו, ואינו קורא את הספר מתחילתו ועד סופו. כדי למצוא את עמוד 74 עליך לדפדף עשרה עמודים אחרונים ולהתחיל לספור. כמו כן, יש לעדכן את המפתח. פשמישל (Przemysl) למשל מופיעה במפה בעמ' 70 אך מיקום זה נשמט במפתח. תיקונים אלה ייטיבו עם הספר ויאפשרו להפיצו לקהלים רחבים כמו קהלים חסידיים, שאין לי ספק שיתעניינו בספר.

האטלס של החסידות הוא מפעל מונומנטלי יוצא דופן. המחבר הוכיח כי איסוף נתונים מספרי זיכרון, מספרי טלפון, מרישומים ארכיוניים, מחזומות בספרים וכדומה כבסיס למפות מאפשר ליצור מדרגה חדשה של ניתוח היסטורי, ניתוח שאינו עולה מקריאת טקסטים רגילים. יש לציין כי במקביל לאטלס ההיסטורי יצא לאור עוד ספר של המחבר, המשלים את התמונה: *Hasidism: Key Questions*. יש בו דיונים ארוכים בנתונים שהוצגו באטלס ההיסטורי, ומי שחפץ ליבו

להעמיק בנתונים אלה יעיין בשני הספרים יחדיו, בבחינת 'תרי רעין שלא מתפרשין'.¹⁹ הקריאה של וודו'נסקי למחקר שיש בו זיקה בין ה'מרחב' לבין ה'זמן', בין ה'גאוגרפי' היסטורי לבין ה'הגותי' מהותי, קריאה העולה מבין השורות של שני ספריו האחרונים, מהדהדת באוזני הקורא, ויש בה כשלעצמה תרומה חשובה להבנת החסידות ולהתפתחות המחקר בעתיד.

19 ראו לעיל, הערה 11. לכאורה יש סתירה בין הספרים. ב־*Hasidism: Key Questions* וודו'נסקי יוצא נגד התפיסה המציגה את החסידות כמגזר נפרד, כפי שציינו לעיל. לעומת זאת האטלס ההיסטורי, בעצם התמקדותו בחסידים דווקא, מציג אותם, גם אם בלא כוונת מכוון, כמגזר מובחן.